

ВЕНЕЛИН ГРУДКОВ (Велико Търново)

МИХАИЛ ВОИН В АГИОГРАФИЯТА НА XIII И XIV ВЕК

Житието и похвалното слово стоят в центъра на жанровата система на старобългарската литература от първите ѝ прояви до края на XIV в., а в творчеството на Евтимий Търновски разлика между тях в структурно-композиционно отношение не съществува¹. Този факт трябва да свържем със средновековния тип художествено мислене, белязан в най-висша степен от мирогледа на църквата. В конкретния случай ни интересува друго — промените в художествената тъкан на посочените жанрове показват и промени в естетическия вкус на обществото.

С тази разработка имаме за цел да установим и сравним принципите за изграждане на агиографския герой и принципите за изграждане на композицията във основа на Проложното житие за Михаил Воин от XIII в. и Похвалата за същия светец, създадена от Евтимий Търновски през последната четвърт на XIV в.

Литература и народностна съдба винаги съществуват в диалектическо единство, което с особена сила важи за XIII в. Последиците за България от византийското иго са установени от общата историография и тук не е необходимо да бъдат повтаряни. Днес патриотична гордост буди фактът, че възстановяването на държавата говори, както за физическата мощ на народа, така и за неговата духовна устойчивост, съхранена през епохата на робството. Изключителен е случаят с църквата „Св. Димитър“ в Търново. Тя е изградена на границата между две епохи и за нас е важно, че надписите върху първоначалните стенописи са на български език, което говори, че народностната културна традиция е устояла на чуждоземния гнет. При такава историческа ситуация голямата цел на литературата от XIII в. е „...българската литературна традиция да се разгърне, за да бъдат снабдени черквите и манастирите, духовниците и книголюбците от феодалната знат с необходимите им книги на български език — евангелия, апостоли, псалтири, молитви и черковни песнопения, поучителни слова, жития...“²

Голямо значение за развитие на културата ни през XIII в. има

издигането на Търново за столица³. В делата на владетелите личи стремеж градът да се издигне и като политически център на българските земи, и като културно средище. През XIII в. столицата става основен религиозен топос, прочут със светините си. Става дума за пренасяне на мощи в Търново от Асен, Калоян, Иван Асен II и включването на нови имена в българския светителски пантеон. Така нуждите на култа изискват съответни богослужебни текстове и водят до поява на редица паметници за отбелязване на паметта на новите търновски светци. Тук наред с имената на Петка Епиватска, Иларион Мъгленски, Йоан Поливотски, Филотея Темнишка е и името на Михаил Воин. Той присъства в агиографията на XIII в. с едно проложно житие, което не е запазено в основния си вид. През XIV в., вероятно след определена редакторска намеса, е включено в Стишния пролог за дата 22 ноември⁴. Най-ранният препис на това произведение е в Стишен пролог под № 73 от ръкописния архив на БАН, редом с проложните жития за Иван Рилски, Петка Търновска и Проложния разказ за пренасяне на мощите на Иларион Мъгленски.

Начинът, по който възниква култът към Михаил Воин, е установен от науката. Регионални предания превръщат действително съществуващ местен войвода в герой-змееборец. Българският агиографски вариант възпроизвежда момент от чудесата на св. Георги. Епизодът за борбата със змея се отнася до герой от аналогичен тип и определена историческа обстановка⁵. Славата на Михаил Воин излиза извън рамките на местното почитание, след като през 1205 г. Калоян пренася мощите му от Потука в Търново.

Между историческите вести за светеца най-значимо е съобщението, че той се подвизава по времето на някой си цар Михаил. Съществуват две мнения за този факт. Според едното става дума за българския владетел Михаил-Борис (852-889)⁶, според другото за Михаил IV Пафлагон⁷. Смятам, че е малко вероятно български книжовник от XIII в. да употреби за византийски император от епохата на робството епитета „благочестив“. Известно е отношението на анонимния автор на Житието на зографските мъченици към Михаил VIII Палеолог (1259-1282). От наблюденията върху другите проложни жития от XIII в. прави впечатление, че в съответствие с агиографския канон централно място заема описанието на героя, а историческите факти имат ограничен характер и описанието им играе условна роля. Вероятно чрез тая теза може да се обясни и второто историческо сведение от проложното житие — борбата на Михаил Воин срещу етиопците и агаряните, устремили се срещу Римския град⁸. Аналогична ситуация съществува и в иконографията на XIII в. Там търновският творец търси една условна постановка — съсредоточава вниманието си върху библейските лица, а средата е загатната символично.

В разглежданото проложно житие образът на Михаил Воин е изграден съобразно с основните естетически принципи на средновековието — условие за святост са преди всичко деянията на героя, предадени на

фабулно равнище. Чрез едно подчертано динамично повествование, в пределно сбита форма се излагат фактите за светеца в техния хронологичен ред. Това житие има неусложнена, елементарна композиционна схема, състояща се от три части. Първата може да се определи като типично агиографска. Тук чрез средствата на последователната идеализация изпъква образът на светеца. Смятам, че тази част с незначителни изключения принадлежи към т. нар. общи агиографски места.

Във втората част се описват воинските подвизи на героя. Тази част има две епизодна конструкция. Разпространеното в старобългарската литература Чудо на св. Георги със змея има също две епизодна фабула. Този факт едва ли е случаен, след като е сигурно, че анонимният автор на Проложното житие е познавал произведението за Великомъченик Георги. В текста на двата паметника има моменти, които не могат да се обяснят само с житийния канон, а са резултат от творческо влияние. Заслужава внимание начинът, по който е описан змеят, противник на героя. В похвнните книжовни прояви, свързани с този култ, тази характеристика търпи съществени изменения, продиктувани от нови естетически възгледи.

Третата част с основание може да се определи като историческа. Отражават се реални факти и изложението има летописна стойност — сочи се победа на българското оръжие, акцентира се върху християнската ревност на владетеля и се прославя втората столица.

С това житие българските книжовници обогатяват източно-православната литература в тематично отношение. Те изхождат от чужда книжовна традиция, но защитават строго народностни идеи. Трябва да се има предвид историческата обстановка, в която се появява Проложното житие. Става въпрос за постепенно възстановяване след робството и свързан с него духовен кипнеж. В тази атмосфера късите агиографски жанрове са особено продуктивен тип. Тяхната традиционна композиционна схема се развива творчески и става носител на родолюбиви настроения. Ясно е, че общославянското чувство на старобългарския книжовник от IX—X в. по време на византийското робство е заменено от патриотизъм, който в началото на XIII в. избухва с нова сила.

Интересен е въпросът за мястото на това житие в литературния процес. То стои редом с цикъл кратки жития за Иван Рилски, Петка Търновска, Йоаким I, Иларион Мъгленски. Между тези паметници има общи белези, които трудно биха се обяснили с общия жанр и постулатите на канона. Тези сходства са както в идейно-тематично, така и в структурно-композиционно и стилно-езиково отношение. Това дава основание да се говори за Търновска агиографска школа от XIII в. Тая теза е била поставяна многократно, без да бъде защитена. Следователно евентуалното ѝ налагане е въпрос на бъдещи проучвания.

В старобългарската литература името на Михаил Воин е свързано с още един паметник — Похвалното слово, което Евтимий му посвещава. С този акт той извежда популярността на българския светител от обредната

практика и придава художествен характер на книжовните прояви към този култ. Любопитно е, че Евтимий избира за герой светец — воин. Интерес към този тип светци има още в културата на Първата българска държава, но светците-воини сякаш са най-популярни в изкуството на XIII в. Красноречив пример е църквата „Св. 40 мъченици“. Както говорят изворите, тя е издигната от основи и украсена с живопис от Иван Асен II по повод бляскава воинска победа и не трябва да се забравя фактът, че 40-те мъченици са военни светци. Техните изображения вероятно са заемали основно място в храма и в символичен план са бдели над съдбата на народ и държава. Аналогична е ситуацията при декоративната система на църквите от Трапезица⁹. Следователно предпочитанието на творците от този период към светците-воини не е случайно. Те активизират техните култове в момент, когато една нова държавност търси своето утвърждаване — красноречив пример за връзката между политически и духовен живот. Творчеството на Евтимий позволява да се разширят тези наблюдения. Той свързва делото си с легендата на Михаил Воин, когато българската самостоятелност е застрашена и съпротивителните сили на народа са поставени на изпитание. С други думи, този култ има не само строго канонична функция, но и по-широко значение — придобива стойност на консолидиращо средство.

Самата Похвала за Михаил Воин споделя характерните особености на другите Евтимиеви житийно-панегирични творби. Творчеството на Евтимий вече е получило адекватна оценка в литературната история — по достойнство е анализирана огромната по обем филологическа работа, извършена в края на XIV в. Общата идейна основа през този период е исихазмът, но действителността твърде често разколебава религиозната нагласа и води до неочаквани резултати, но в конкретния случай ни интересува само един проблем — жанровите трансформации, осъществени от Евтимий, и крайният резултат в художествената реализация. В средновековната ни литература Евтимий се сочи като автор на осем оригинални творби — четири от тях, означени като жития, четири като похвали. И най-беглото сравнение между двата типа води до извода, че между тях няма различия в структурно-композиционно отношение. И в двата случая се касае за пространни агиографски съчинения, които са синтез на две начала — повествователно и реторично. Похвалата за Михаил Воин е изградена точно в такъв план, затова тук не може да се говори за чист панегирик, а за нов комплексен жанр, чиято специфика проличава при сравнението му с похвалните слова на Климент Охридски. Изводите могат да се задълбочат, ако се привлекат Пространните жития на Кирил и Методий на фона на Евтимиевата творба.

За разлика от разгледаното проложно житие Похвалата за Михаил Воин има усложнена композиция: увод, биографична част с разказ за историята на мощите, обособена възхвала и финална молитва.

Както и в другите творби на Евтимий, означени като похвали, и тук уводната тема е удвоена¹⁰. Встъпителната част не е едно тематично цяло,

а има два панегирични центъра, които могат да намерят своето оправдание само в християнския религиозен календар. Изворите сочат, че Похвалата е произнесена в патриаршеската църква „Св. Възнесение“ в деня на светеца 22 ноември, т. е. един ден след големия празник Въведение Богородично в храма. Хронологическото съседство на двата празника в богослужебната година слага своя отпечатък и върху композицията на уводната част. Така в чисто литературен план се избягва известна монотонност на изложението, но в случая вниманието се привлича от друго — нееднаквото място, което отделя авторът на двата празника. Началната възхвала за Михаил Воин е редуцирана и въпреки че на практика има два върха на славословие, те не са симетрично разположени.

Значението на проложния текст от XIII в. за Евтимиевото произведение се открива в биографичната част. Възможно е авторът да е познавал и службата за светеца от същото столетие, но нейните стихове не обогатяват информацията. Изяснен е фактът, че по-големият обем на Похвалата за разлика от първоизточника не е резултат от обогатяването му с нови факти, а идва от разгръщането на разказа с типичните за житийно-панегиричното повествование средства¹¹. Става въпрос за използването на експресивно-емоционалния стил. Тук ни интересува литературният резултат от реформата по отношение на биографичната част. Изводите са, че динамичното повествование, познато от проложното житие, сега е заменено от повествование със засилен драматизъм, където широко се разгръща речевата самоизява на героя, умението на автора в сюжетното обогатяване му помага да се откъсне от подложката и да използва художествените възможности на диалога; на друго място, в съблимен момент, обективният наративен тон е изоставен и се стига до пряка намеса на автора в текста. Още тук се долавят кънвовете на бъдещо разказваческо умение, до което българската литература се домогва в продължение на векове.

Изненадващ е характерът на летописната част у Евтимий. Дори анонимният агиограф от XIII в. е по-многословен. Сега липсват реторични елементи, познати от други Евтимиеви творби, а информацията е пределно сбита.

В Похвалата за Михаил Воин може да се говори за хвалебствено-химнологична част в чист вид, такава, каквато откриваме в съчинението на Йоан Поливотски например. Подобно на уводната, и тази възхвала е кратка, изразена само с няколко шриха, като приоритет има поучителната струя.

Във финалната молитва авторът не излиза от традицията.

Във връзка с тази композиционна картина може да се разгледа въпросът за времето, когато е създадена тази похвала. Съзнавам трудностите на подобен проблем, защото хронологизирането на Евтимиевите оригинални творби е твърде условно, тъй като текстовете не носят информация в тази насока. Но в случая разполагаме с авторския текст и другите творби на Евтимий, които са добра база за сравнение. Неба-

лансираният в реторично отношение увод, елементарният за традициите на Търновската книжовна школа разказ за мощите на Михаил Воин, подчертано дидактичната похвала и традиционната молитва, където не се открива отражение на тревожното време, навеждат на мисълта, че това е една от първите творби на търновския патриарх. В полза на това твърдение говори и фактът, че мощите на светеца са се съхранявали в патриаршеския храм. Създавайки тази похвала, Евтимий изпълнява своя духовен дълг, защото тези мощи са създавали част от атмосферата в църквата, където Евтимий е проповядвал. Ако се съгласим с горното твърдение, очевидно е, че авторът не е стигнал до своето словесно майсторство изведнъж, а по пътя към художественото съвършенство е имал подготвителен период.

Проследяването на книжовните прояви към култа на Михаил Воин е симптоматично за състоянието на литературния живот през XIII и XIV в. По време на тринайсетото столетие не се появява крупно оригинално произведение или забележителен творец. Този период се намира между двата най-високи върха в развитието на старобългарската литература, а общественно-политическите условия не спомагат за развитието на книжнината. Затова значението на XIII в. за развитието на литературата често се подценява, а задълбоченото проучване на книжовния живот тогава позволява да се констатира значителен подем със свое място в културното ни развитие. Такава е и общата постановка на Евтимиевите творби, връх в развитието на литературата ни по време на Втората българска държава, но корените на това дело откриваме в XIII в.¹²

Б Е Л Е Ж К И

¹ Д. Петканова. Нови черти в похвалното слово през XIV—XV в.—В: Търновска книжовна школа, С., 74, с. 94 и сл.

² Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. Първа част. Литературата на XIII в., С., 77, с. 76—77.

³ Ив. Дуйчев. Българско средновековие, С., 72, с. 413.

⁴ Българската литература и книжнина през XIII в., С., 87, с. 214.

⁵ Стара българска литература, т. 4, С., 86, с. 585.

⁶ Й. Иванов. Български старини из Македония, 1931, с. 422.

⁷ Кл. Иванова. Литературни наблюдения върху две похвални слова от Евтимий Търновски. — Старобългарска литература, кн. 14, с. 10—24.

⁸ Е. Георгиев. Цит. съч., с. 166.

⁹ История на българското изобразително изкуство, С., 76, с. 209—223.

¹⁰ Кл. Иванова. Цит. съч.; Д. Кенанов. Литературные особенности „Похвального слова Михаилу Воину“ Евфимия Търновского. — Старобългаристика, 82, кн. 2, с. 58—59.

¹¹ Кр. Станчев. Изграждане на човешките образи в старобългарската литература, Канд. дис., машинопис, с. 172; Д. Кенанов. Цит. съч., с. 61.

¹² П. Динев. Из историята на българската литература, С., 1969, с. 97—119.